

De hoofdvleugel van de kasteelruïne Valkenburg aan de Geul

Jörg Soentgerath

Inleiding

Medio 2007 is begonnen met een grootschalige consolidatie van de kasteelruïne te Valkenburg aan de Geul. Voorafgaand aan de waarnemingen in het veld is gekeken wat er feitelijk aan documentatie over het object voorhanden is.

In het foto- en tekeningenarchief (ABC) van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed zijn tekeningen en foto's uit 1889 beschikbaar. In het pandsdossier liggen verslagen van de consolidatiewerkzaamheden in de jaren '20 van de vorige eeuw. Het gaat om correspondentie tussen de toenmalige directeur J. Kalf en de restauratiearchitect W. Sprenger, tevens om foto's, tekeningen en restauratierapporten, zie ook de voorafgaande bijdrage van T. Bauer. Bij de grote consolidatie in de jaren '20 is het terrein van de ruïne deels ontgraven, waarbij allerlei vondsten gedaan zijn, onder meer in de vorm van bouwfragmenten. Een en ander was aanleiding voor nader archeologisch onderzoek in het decennium daarna. Blijkens een manuscript van J. Sprenger, zoon van de restauratiearchitect uit 1939, bestond het voornemen een publicatie over de kasteelruïne te maken. Hierin treffen we een feitelijke beschrijving van de burchruïne aan. H. van der Wal van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg heeft in de jaren '50 aanvullende opnames gemaakt die zich nog steeds in het FTA bevinden. Op de blauwdrukken van tekeningen uit de jaren '20 heeft hij met potlood aantekeningen gemaakt.

In de jaren '70 en '80 hebben er diverse opgravingen en consolidaties plaatsgevonden onder leiding van J.G.N. Renaud en in samenwerking met de TU Delft. Zijn opvolger, de huidige hoogleraar kastelenkunde H. L. Janssen was hierbij aanwezig in de jaren '70, evenals Th. van Straalen vanuit de RDMZ. Van het vele onderzoek uit die periode heeft alleen Renaud een artikel geschreven bij wijze van tussenbalans.¹

Bij de recente bouwhistorische waarnemingen aan het object is gekozen om uitsluitend de hoofdvleugel in kaart te brengen. Deze heeft een buitenwerkse maat van circa 56 bij 17 meter. De overige delen van de ruïne hebben door de tand des tijds, de diverse consolidaties en door bezoekers veroorzaakte erosie namelijk ernstig aan authenticiteit van materiaal ingeboet. In eerste instantie was het uitgangspunt om de bestaande tekeningen van 1889 te gebruiken en aan te passen.² Voor

het in kaart brengen van de huidige situatie en de bouwsporen is echter gekozen voor een geheel nieuwe opmeting. Van de hoofdvleugel zijn op calque en in inkt plattegronden van de begane grond en de verdieping vervaardigd, evenals een langsdoorsnede en enkele dwarsdoorsneden.³

De plattegrond van de begane grond en de langsdoorsnede zijn gedigitaliseerd en als synthese in kleur van een relatieve bouwfasering voorzien⁴ (afb. 2 en 3). Sommige kleuren fungeren hierbij als een soort verzameling van mogelijk verschillende of onduidelijke bouwfases. Aan de hand van de toegepaste kleuren volgt een beschrijving van de bouwfases, waarna ieder bouwdeel afzonderlijk behandeld zal worden. De hoofdvleugel van de kasteelruïne getuigt van een rijke en gecompliceerde bouwgeschiedenis die tot nu toe weinig aandacht kreeg. Renaud veronderstelde in 1984 dat de zaal uit de 14de eeuw dateert en ten noorden daarvan een oude woontoren schuil gaat. Deze visie is in latere publicaties overgenomen.

Globale beschrijving van de hoofdvleugel⁵

Begane grond of de kelder verdieping

De hoofdvleugel is in drieën verdeeld met aan de noordzijde een ingangs- en trapportaal (B) en een overhoeks bouwdeel, de noordelijke putkamer (A) en verder aan de zuidwestzijde de putkamer bij de zaal (G). De drie delen zijn: de kapel (C), de zaal (F) en het daartussen gelegen bouwdeel, de artilleriekamer (D) met portaal (E). De kapel is verdeeld in vier vakken met vrijstaande middenzuil. Het zuidoostelijke vak bestaat uit een vijfzijdig koortje, in het noordoostelijke zijn sporen van een altaar aanwezig. De westzijde bestaat uit twee traveeën met kruisgewelven. De zaal met een lengte van ruim dertig meter beslaat vijf traveeën, verdeeld door wandzuilen en middenpijlers. In de westwand van de zaal zijn onder de spitsboogvormige muraalbogen diepe spaarnissen aanwezig, de drie middelste met uitgebroken kelderlichten. In de zuidmuur van de zaal bevindt zich aan de oostzijde een doorgang naar het belendende bouwdeel. Het muurvlak daarnaast heeft onder de muraalboog een terugliggend veld met resten van twee uitgespaarde muurkastjes voorzien van sponningen. De oostmuur van de zaal bestaat grotendeels uit geconsolideerd

Afb. 1. De ruïne vanuit het noordoosten (Kreuzer 2006)

werk met in het midden een brede muurdam. Aan de noordzijde zijn doorgangen te zien en een ruime muurtrap.

Verdieping

Van de verdieping resteert in hoofdzaak de westmuur met vensteropeningen en een deel van de scheidingsmuur tussen de zaal en het bouwdeel ten noorden daarvan. Aan de oostzijde is in de negentiende eeuw een muur gemetseld om een windwijzer te plaatsen, de zogenoemde St. Michael met de draak, die sedertdien vaker vervangen en geconsolideerd is.

Fasering en chronologie van de gekleurde delen

Bruin en geel

Bruintinten representeren het oudste muurwerk van de hoofd vleugel. Ze zijn verwerkt in een nieuw- of herbouw van deze vleugel, die is weergegeven in geel. Een plausibele datering voor deze nieuw- of herbouw lijkt het tweede kwart van de 14de eeuw te zijn. De geschiedschrijving verhaalt van een destructie van het kasteel in 1329 en een herbouw kort daarna.⁶ De bruin gekleurde delen gaan in ieder geval vooraf aan

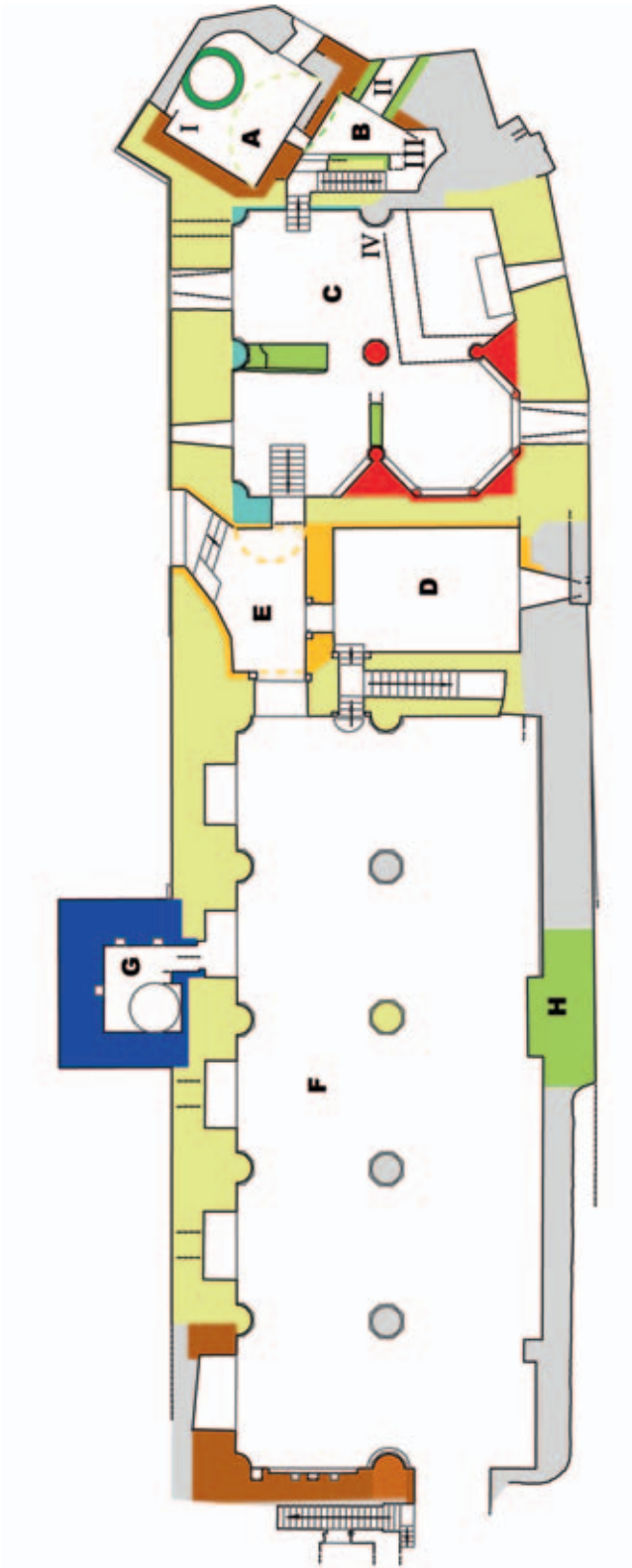
geel. In hoeverre zij onderling corresponderen is met uitzondering van de zuidwestzijde van de verdieping onder de zaal niet duidelijk. Hier is een fasering herkenbaar in het muurwerk. De travee met spitsboogvormige muraalboog en onderliggende diepe nis (donkerbruin) is ingebroken in nog ouder muurwerk (lichtbruin). De bruintinten zijn globaal te dateren vanaf de late 12de tot en met de 13de eeuw.⁷

Donkerblauw

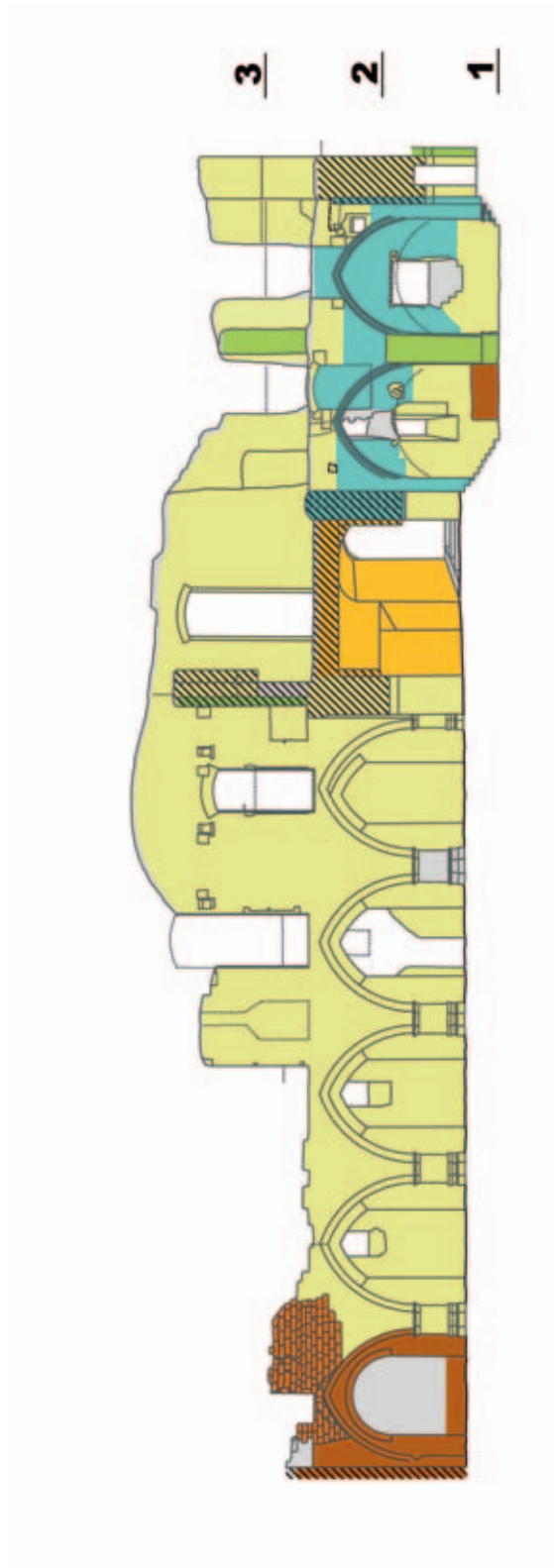
Het donkerblauw weergegeven muurwerk betreft de putkamer bij zaal(G). Bij de bouw van de westwand van de zaal (geel) is op deze plek middels een staande tand al geanticipeerd op een aanbouw.⁸ Blauw dateert ook uit de 14de eeuw maar is later dan het geel gekleurde muurwerk.

Lichtblauw, rood en oranje

Lichtblauw en rood representeren de voornaamste wijzigingen aan de kapel (C). Beide te dateren in 15de eeuw en rood mogelijk vroeg in de 16de eeuw. Rood staat voor de aanleg van het vijfzijdige koortje en de aanleg van de middenzuil. Rood is relatief te plaatsen na blauw, evenals oranje. De oran-

Afb. 2. Plattegrond van de hoofd vleugel met relatieve bouwfaserings, van links naar rechts is van zuid naar noord (tek. auteur en W. Derickx RCE Amersfoort)

Afb. 3. Langsdoorsnede van de hoofd vleugel met zicht op de westzijde (tek. auteur en W. Derickx RCE Amersfoort)

Afb. 4. Zuidwestzijde van de kapel (foto auteur 2008)

je bouwfase betreft het wijzigen van de doorgang tussen kapel en verdieping onder de zaal (E), evenals het aanbrengen van een tongewelf in de artilleriekamer (D). Mogelijk is oranje zelfs contemporain met rood.

Lichtgroen

Lichtgroen is een verzamelkleur voor een aantal relatief jonge verbouwingen aan het kasteel, dat toen al deels in een ruïne

veranderd was. Globaal dateren we ze in de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648).

Donkergroen⁹

Dit betreft de put in het overhoekse bouwdeel aan de noordzijde (A). De put is secundair daarin aangelegd, een datering is niet duidelijk.

Afb. 5. Vijfzijdige koortje in de zuidoostzijde van de kapel (foto auteur 2008)

Grijs

Grijs vertegenwoordigt het deel van de hoofd vleugel dat door vergaande consolidatie in het verleden niet meer leesbaar is, of waar anderszins geen verifieerbare interpretatie aan verbonden kan worden. Van de vier middenzuilen in de verdieping onder de zaal (F) zijn er drie in grijs aangegeven en één in geel. De gele zuil is representatief voor de vormgeving en het type dat hoort bij het overige muurwerk in geel (XIVb).

Toelichting bij de bouwdelen A tot en met H

Deel A en B, het overhoekse bouwdeel en het belendende portaal aan de noordzijde van de hoofd vleugel.

Het overhoekse bouwdeel, of de noordelijke putkamer (A) betreft een ouder onderdeel dat is opgenomen bij de aanleg van de huidige hoofd vleugel. Het muurwerk van de belendende trapgang (bij B) is hier namelijk ingebroken. Het tonge-

Afb. 6. De grote zaal vanuit het zuiden (foto auteur 2007)

welf waarmee de ruimte A werd afgedekt is eveneens ingebroken in een van twee oorspronkelijke vensterdagkanten (bij I) en derhalve jonger; gemakshalve gedateerd als horend bij geel. De oorspronkelijke functie van de ruimte A is niet duidelijk. Op een later moment in de geschiedenis heeft de ruimte in ieder geval als putkamer gediend.

In het ingangs- en trapportaal (B) is een duidelijke verbouwing afleesbaar. Deze ruimte is afgedekt met een segmentboogvormig gewelf, dat in verband staat met de toog boven de huidige ingang, die secundair is (II). Om dit gewelf aan de zijde van de trap te ondervangen heeft men hier een schil voor de al bestaande muur geplaatst, met aan de oostzijde een nis. De huidige ingang (II) is ingebroken in ouder muurwerk. Bij het aanhelen van de dagkanten is een baksteen verwerkt. Chronologisch kunnen bakstenen in de traditionele zuidlimburgse mergelbouwcultuur al voorkomen in het tweede kwart van de 16de eeuw.¹⁰ Meer algemeen komen ze in deze streek pas voor na 1600.

De verbouwing van het trapportaal, en de aanleg van een nieuw stuk trap direct daarboven op verdiepingniveau zal plaatsgevonden hebben vanwege verbouwingen met wijzigende vloerniveaus in de daarnaast gelegen kapel, waarover dalijk meer. Voordat de huidige ingang doorgebroken werd zal er een eerdere geweest zijn aan de oostzijde van het portaal. Daar is nog een vaag, geconsolideerd spoor van aanwezig (bij III).

Deel C, de kapel

Dit deel van de hoofd vleugel is relatief het beste bewaard gebleven en getuigt van een complexe bouwgeschiedenis die grotendeels leesbaar is. Globaal gezien is dit bouwdeel samen met de rest van de vleugel neergezet en hebben er nadien twee grote wijzigingen plaatsgevonden (lichtblauw en rood) voordat de ruimte door dwarsmuren in vieren gedeeld werd (met groen weergegeven muurwerk). Om de geschiedenis van deze ruimte beter te begrijpen, denken we gemakshalve de laatste verbouwingen en de consolidaties (groen en grijs) even weg. Er blijft dan een min of meer vierkante ruimte over die door een middenzuil (rood) met voormalige overwelling open geweest is. Deze geschetste situatie is onmogelijk van één opzet, aangezien bij de aanleg van de zuidelijke penant van het polygonale koortje (rood) deels is ingebroken in de gewelfkap van het voormalige kruisribgewelf ten westen daarvan. Geheel verwarrend is de geconsolideerde halfronde wandzuil aan de noordzijde bij IV, die suggereert dat de overwelling van de westzijde zich naar het oosten voortzette. Bij deze consolidatie uit de jaren twintig van de vorige eeuw is men er van uit gegaan dat de kapel een open ruimte geweest is. Deze wandzuil heeft de profilering van die aan de westzijde. Er zijn bij de reconstructie zelfs enkele stenen in gemetseld die tussen het puin gevonden zijn. Verwarrend is dat men zich bij de eerste verbouwing (blauw) aan de westzijde alle moeite getroost heeft om de zaak netjes af te wer-

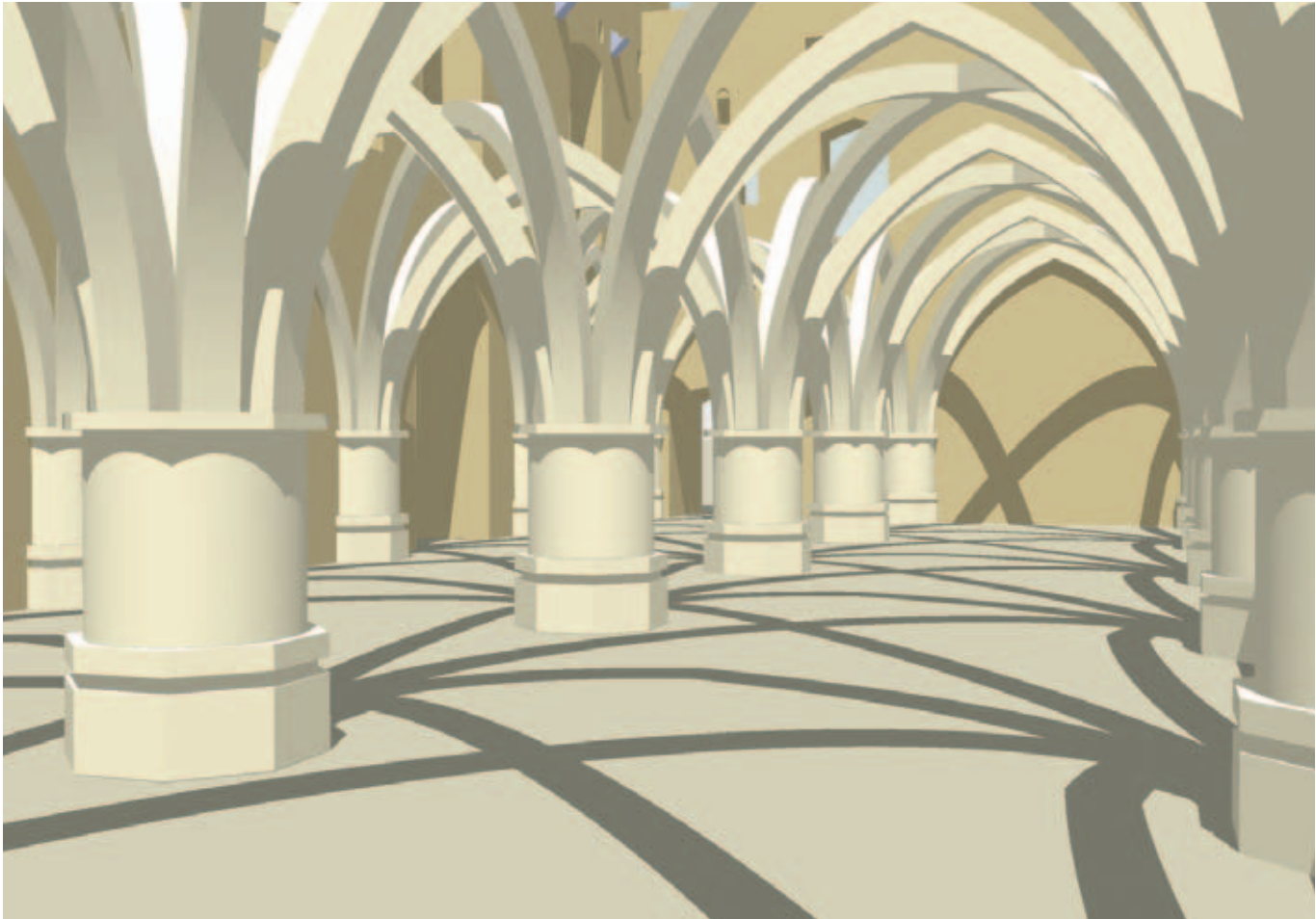

Afb. 7. Rib- en gordelboogstenen van de voormalige overwelfing onder de zaal, Valkenburgs Trümmerfeld, bij werkzaamheden in 2008 (foto Ton Penders RCE 2008)

ken. Daarvoor is op plaatsen geheel of gedeeltelijk een schil gezet voor het oudere muurwerk. Als gelijk met de westzijde ook de oostzijde verbouwd is, dan zou men hier hetzelfde verwachten. Dat blijkt echter niet zo te zijn. De suggestie die gewekt wordt door de wandzuil met gewelfaanzetten bij IV is niet logisch. Meer voor de hand liggend is een verbouwing van de ruimte in twee stappen. Eerst de westzijde (blauw), waarbij een beuk met twee kruisgewelven gerealiseerd werd, gescheiden van het oostelijk deel. Bij de daarop volgende verbouwing, de aanleg van het vijfzijdige koortje (rood) is de ruimte opengebrouwen met de nog zichtbare aanpassingen aan de westbeuk. De geconsolideerde halfronde wandpijler bij IV zal oorspronkelijk wel een kwartronde geweest zijn. Er is een foto aanwezig van de noordwand van de kapel voor de consolidatie.¹¹ Meer als een kwartrond valt daarop niet te herkennen. De hergebruikte oude stenen bij IV horen wel bij een halfronde wandpijler. Deze zal gesloopt zijn bij het openbreken van de ruimte bij de aanleg van het koortje en de vrijstaande middenzuil, en zal op de plek van de huidige middenzuil gezeten hebben.

Er zijn in de kapel verder veel bouwsporen waarneembaar die inzicht verschaffen in de oorspronkelijke functie en indeling.

Zie hiervoor ook de langsdoorsnede. Op alle muren zijn aanzetten te herkennen van tongewelven, een door de verbouwingen blauw en rood weggebroken en gemaskeerde eerdere situatie. Oorspronkelijk zal de ruimte, of beter gezegd de kelder, afgedekt geweest zijn door twee elkaar kruisende tongewelven. De huidige vensters zijn niets meer dan de voormalige kelderlichten. In de westmuur zijn dichtgezette vensters te herkennen en een kleine opening naar een schuin door de wand lopende schacht. Bij het plaatsen van een vloer boven de weggebroken tongewelven krijgen deze een logische plaats. De traphelling in het portaal (B) correspondeert ook met deze situatie. Een volgend vloerniveau daarboven wordt gemarkeerd door de resten van de oorspronkelijke vensterdagganten in de westgevel. Samengevat is de kapel oorspronkelijk een kelder geweest met daarboven een waarschijnlijk functionele tussenverdieping, waarboven weer een verdieping of woonlaag. De locatie van de oorspronkelijke verdiepingen is met de nummers 1-3 aangegeven op de langsdoorsnede. De tussenverdieping is mogelijk een keuken of opwarmkeuken geweest, die dan een functie gehad zal hebben voor warme maaltijden of banketten in de grote zaal. De bovengenoemde kleine schacht in de muur kan gediend hebben als liftschaft voor brandhout.

Afb. 8. Impressie van de voormalige overwelling onder de grote zaal (tek. Jacques Diederer 2008)

Geconcludeerd mag worden dat een functie van kapel op deze plaats in eerste opzet onwaarschijnlijk is. Pas na de ingrijpende verbouwingen blauw en met name rood lijkt een kapel hier meer op zijn plaats.

De verdieping bleef vervolgens ook niet bepaald gespaard. Bij het verdelen van de kapel door dwarsmuren (groen), die zich deels op verdiepingniveau voortzetten is het muurwerk van de verdieping sterk teruggehakt. Van de oorspronkelijke 2,5 meter is er nog maar nauwelijks één over.

Deel D en E, de artilleriekamer en het belendende portaal tussen de kapel en de verdieping onder de zaal.

Een oorspronkelijke functie van de artilleriekamer (D) is niet duidelijk. Het portaal (E) zal altijd als portaal gefunctioneerd hebben. Doorgangen naar de kapel en de verdieping onder de zaal zijn er immers van meet af aan geweest. Ingrijpend is de met oranje weergegeven verbouwing geweest, waarbij bijna de hele ruimte ook van een schil voorzien is. De scheidingswand tussen D en E (oranje) staat logischerwijs op de plaats van een voorganger.

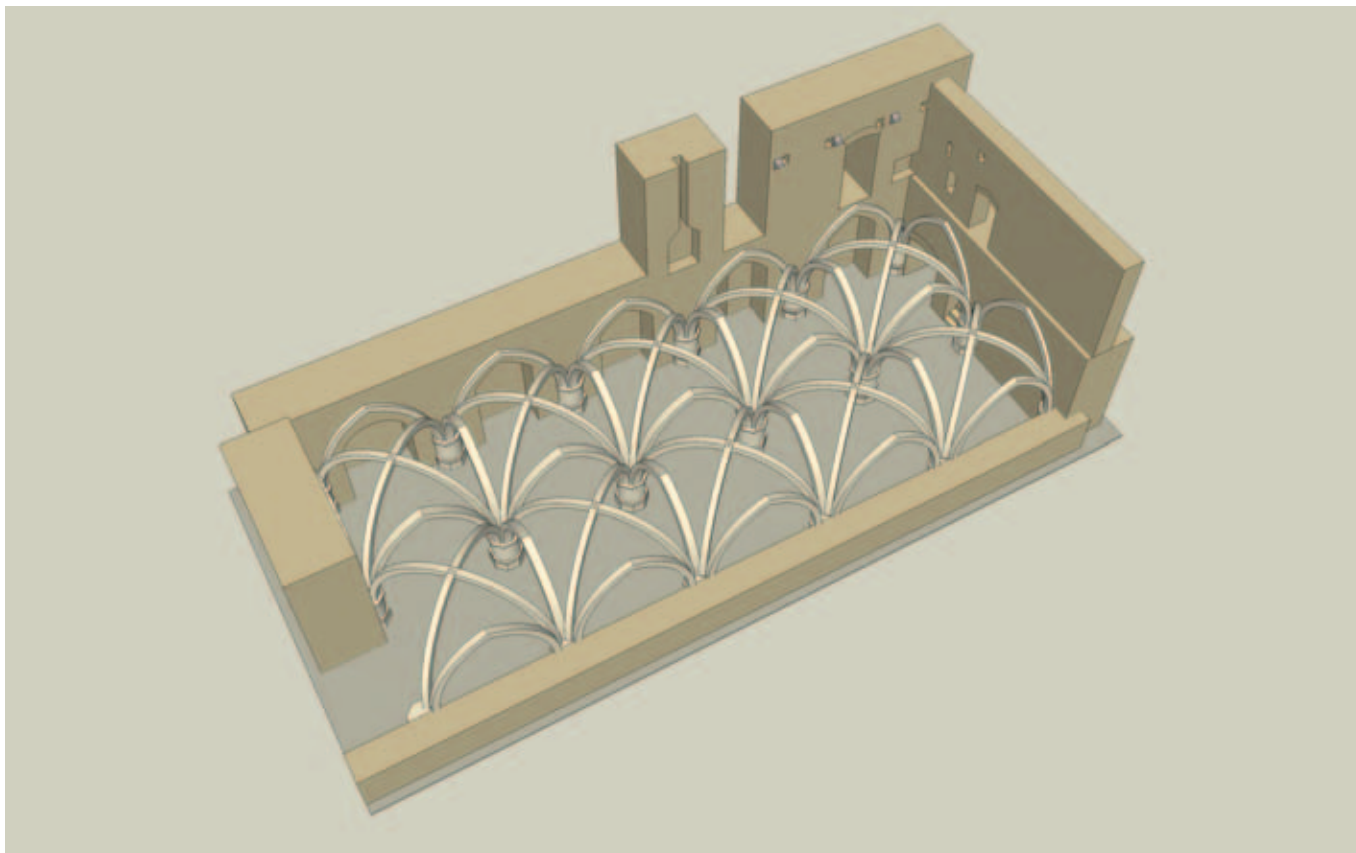
Mogelijk zijn er constructieve gebreken geweest, waarbij

deze muur vervangen werd. Van betekenis zal ook het functioneren van de eerder geschetste situatie met de opwarmkeuken geweest zijn. In die situatie moest er immers nog een hoogteverschil overbrugd worden tussen die keuken en de zaal. De scheidingswand tussen deze tussenruimte en de zaal op de verdieping is samengesteld uit een dichtgezette boogstelling, waar op een later tijdstip aan de zaalzijde weer een schil tegen aan geplaatst is (groen). Oorspronkelijk is deze boogstelling open geweest, een soort semi-scheiding tussen de zaal en het belendende deel noordwaarts.

Deel F en H, de verdieping onder de zaal en de zaal.

Op het eerste gezicht lijkt de bouw- en verbouwingsgeschiedenis van de zaal en de verdieping eronder minder complex dan die van de kapel. Het venijn zit echter verscholen onder het maaiveld en in de fragmenten van de voormalige overwelling, die hier aanwezig zijn.

Op afbeelding 2 en 3 is te herkennen dat de zaal (westwand) met uitzondering van de zuidelijke oudere travee van één opzet is. In deze eerdere travee is ook een fasering aanwezig, zoals eerder genoemd. Bij de bouw van geel is de richting

Afb. 9. Overzicht van de ruïne van de zaal met projectie van de voormalige overwelving (Jacques Diederer 2008)

van de muur een paar graden gewijzigd, ten opzichte van de oudere travee. Dit is enkel bij een doorzicht op de verdieping te herkennen. Op de verdieping, de plaats van de zaal, zijn in de westgevel onder meer twee vensterdagkanten te herkennen en een voormalige ingang ten noorden daarvan. Weer beneden is van de vier middenzuilen enkel de geel gekleurde goed bewaard gebleven. Bij een andere komt een afwijkende steen van een zuiltrommel met kraal voor.

De oostzijde bestaat met uitzondering van het groene middenstuk (H) uit geconsolideerd muurwerk uit de jaren 20 en 70 van de vorige eeuw. In dit middenstuk zijn constructieve elementen hergebruikt. Een steen van een zuiltrommel en dekplaat zijn herkenbaar. Dit stuk betreft waarschijnlijk een herbouw van deze wand uit de tijd van de Tachtigjarige Oorlog. Gezien het hergebruik van de eerder genoemde stenen zal de zaal en de verdieping daaronder deels verwoest geweest zijn. De westzijde is relatief goed bewaard gebleven, van de oorspronkelijke oostzijde niets meer boven het maaiveld. Een logisch gedachtengoed is altijd geweest om de situatie aan de westzijde te spiegelen naar de oostzijde. Men is er vanuit gegaan dat aan de oostzijde ook een wand geweest is met halfronde zuilen. (afbeeldingen 9). Tijdens de consolidatiewerkzaamheden aan de ruïne heeft in 2008 een bescheiden archeologisch onderzoek plaatsgevonden door de RCE. In de zaal is een verzakking onderzocht. Achteraf bleek de verzak-

king veroorzaakt door een slecht dichtgestorte sleuf voor archeologische waarnemingen ten tijde van Renaud. In de sleuf is een half omgevallen restant van de oostwand aangetroffen, dat niet zuiver parallel loopt met de westwand. (afbeelding 10) Bij de consolidatie zijn tevens de stenen van de voormalige overwelving onder de zaal uitgelegd en geïnventariseerd. Er zijn 254 stenen aanwezig van graad- en gordelbogen, waarbij ook een handvol sluitstenen. (afbeelding 7). Enkele daarvan roepen ook vraagtekens op over de oorspronkelijke situatie. Het meest frappant is een in het stuk H ingemetselde aanzetsteen voor een gordelboog vanuit een wandvlak. Als we de westwand gespiegeld denken aan de oostzijde, zoals op afbeelding 9, is voor zulke stenen geen plaats.

Deel G, de putkamer bij de zaal

Tot slot deze aanbouw. Eerder is al genoemd dat bij de bouw van geel middels vertandingen hierop geanticipeerd is. Deze ruimte heeft zich oorspronkelijk in de hoogte doorgezet tot bij de kapvoet van de hoofd vleugel. De put zal ouder zijn dan de aanbouw. De aanbouw is iets over de putgrens geplaatst. Als de put daarna in de mergelrots uitgehakt zou zijn, dan was de wand ter plaatse daarbij zeker beschadigd, hetgeen niet het geval is.

Afb. 10. Wederopgegraven restant van de oostmuur van de zaal door de RCE in augustus 2008 (foto auteur)

Noten

- 1 J.G.N. Renaud, 'Over de bouwgeschiedenis van het kasteel van Valkenburg. Verantwoording van een tussenbalans', *Publications* 120(1984), 284-308. In het ABC en het pandsdossier van de RCE is van deze periode vrijwel niets over terug te vinden maar twee van de vijf dozen lijken momenteel te ontbreken.
- 2 Deze tekeningen van hoge kwaliteit zijn steeds de basis geweest voor de daaropvolgende.
- 3 Tevens uitgewerkte veldtekeningen met potlood op calque, met maten, aantekeningen en enkele details.
- 4 Veel dank hiervoor aan de RCE Amersfoort in de persoon van Willem Derickx, Dirk J. de Vries voor de tekstrevisie en Gerard van Wezel voor het faciliteren en begeleiden.
- 5 De gebruikte benamingen zijn de in Valkenburg gangbare.
- 6 Zie hiervoor het Manuscript van Sprenger uit 1939. Aanwijzingen over de vermoedelijke herbouw bevinden zich in het Valkenburgse.
- 7 Bruin is relatief te plaatsen voor geel (XIVB). In het algemeen komt de mergelbouw op in de late 12de eeuw.
- 8 Een deel van een vertanding is thans nog zichtbaar, zie voor de andere neg.no.178990 in het ABC.
- 9 Bij deze put vond rond '80 archeologisch onderzoek plaats door de TU te Delft.
- 10 In het stadsarchief van Maastricht is een dispuut aanwezig over gebakken stenen uit 1526. Er bleken in dat jaar steenbakkers naar Maastricht gekomen te zijn, die men daar graag wilde houden. GAM, inv.50 folio 254 vso.
- 11 Verwarrend zal toen ook het oudere gedachtengoed uit de 19de eeuw geweest zijn. Op de tekeningen uit 1889 zijn in de kapel aan de noordzijde (oostelijk deel) een halfronde en kwartronde kolom in de hoek weergegeven. De halfronde was een kwartrond en de kwart-ronde in de hoek heeft nooit bestaan.